

BAITURSYNULY
UNIVERSITY

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

КӨПСАЛАЛЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
МНОГОПРОФИЛЬНЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 1
2024

ISSN 2310-3353

PUBLISHINGS
K S P I

Қ М П И
ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
К Г П И

2024 ж., қаңтар, №1 (73)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: *Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті*

Бас редактор: *Қуанышбаев С. Б.*, география ғылымдарының докторы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ, Қазақстан.

Бас редактордың орынбасары: *Жарлығасов Ж.Б.*, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ, Қазақстан.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Әлімбаев А.Е., философия докторы (PhD), А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Қазақстан.

Емин Атасой, PhD докторы, Улудаг университеті, Бурса қ., Түркия.

Зоя Микниене, докторы, (PhD) Литва денсаулық туралы ғылым университеті, Каунас қ., Литва Республикасы.

Качев Д.А., философия ғылымдарының кандидаты, тарих магистрі, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Ксембаева С.К., педагогика ғылымдарының кандидаты, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Лина Анастасова, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Бургас еркін университеті, Бургас қ., Болгария.

Медетов Н.А., физика-математика ғылымдарының докторы, «Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Мишулина О.В., экономика ғылымдарының докторы, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Соловьев С.А., биология ғылымдарының докторы, Новосібір мемлекеттік экономика және басқару университеті, Ресей.

Скоруходов Д.М., техника ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Сычева И.Н., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Ташев А.Н., экология бойынша биология ғылымдарының кандидаты, орман шаруашылығы университеті, София қ., Болгария.

Уразбоев Г.У., физика-математика ғылымдарының докторы, Ургенч мемлекеттік университеті, Өзбекстан.

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж
Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігімен 17.09.2004 берілген.
Мерзімді баспа басылымын қайта есепке алу 07.11.2023 ж.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:
110000, Қостанай қ., Байтұрсынұлы к., 47
(Редакциялық-баспа бөлімі)
Тел.: 8(7142) 51-11-76

© Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті

№1 (73), январь 2024 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы*

Главный редактор: *Куанышбаев С.Б.*, доктор географических наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

Заместитель главного редактора: *Жарлығасов Ж.Б.*, кандидат сельскохозяйственных наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбаев А.Е., доктор философии (PhD), Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Казахстан.

Емин Атасой, доктор PhD, Университет Улудаг, г. Бурса, Турция.

Зоя Микниене, доктор (PhD), Литовский университет наук здоровья, г. Каунас, Республика Литва.

Качеев Д.А., кандидат философских наук, магистр истории, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Ксембаева С.К., кандидат педагогических наук, НАО «Торайгыров университет», Казахстан.

Лина Анастасова, доктор социологии, Бургасский свободный университет, г. Бургас, Болгария.

Медетов Н.А., доктор физико-математических наук, НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Казахстан.

Мишулина О.В., доктор экономических наук, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Соловьев С.А., доктор биологических наук, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Россия.

Скороходов Д.М., кандидат технических наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Сычева И.Н., кандидат сельскохозяйственных наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Ташев А.Н., кандидат биологических наук по экологии, Лесотехнический университет, г. София, Болгария.

Уразбоев Г.У., доктор физико-математических наук, Ургенчский государственный университет, Узбекистан.

Свидетельство о регистрации № 5452-Ж
выдано Министерством информации Республики Казахстан 17.09.2004 г.
Переучёт периодического печатного издания 07.11.2023 г.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Байтұрсынұлы, 47
(Редакционно-издательский отдел)
Тел.: 8(7142) 51-11-76

ӘОЖ 811.512.122

Есіркепова, К.Қ.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Елепай, А.А., Укенова, Т.М.,
6В01701- Қазақ тілі мен әдебиеті
білім беру бағдарламасының
2 курс студенттері,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

Ғ. МҮСІРЕПОВ «ҰЛПАН» РОМАНЫНДАҒЫ «ҚАЗАҚ БЕЙНЕСІ» КОНЦЕПТІСІ

Түйін

Бұл мақалада Ғ. Мүсіреповтің “Ұлпан” романындағы “Қазақ бейнесі” концептілік жүйесі талданды. Концепт ұғымы мен концептілік жүйе құрылымы, бірліктері туралы теориялық мәліметтерді пайдалана отырып, жазушының романы тіліндегі концептуалдық талдау жүргізілді. Концептуалдық талдау барысында автордың “Қазақ бейнесі” туралы өзіндік көзқарасы: фрейм, ойсурет, сценарий, стереотип, схема бірліктері арқылы жүйеленді.

Кілт сөздер: концепт, ассоциация, символ, концептуалды бірліктер, таным, дүниетаным.

1 Кіріспе

Қазіргі таңда тіл өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Когнитивті лингвистика антропоцентристік бағыт бойынша, тілді таным тұрғысынан ұлтпен бірге қарастырады.

А.Байтұрсынұлы сөз өнеріне тірек болатын адам санасының үш негізін атап көрсетеді: Ақыл, Қиял, Көңіл. Әрі қарай: ақылдың ісі – аңдау, қиялдың ісі – меңзеу, көңілдің ісі – түю, талғау деп, сана негіздерінің әрқайсысына тән қызметін талдайды. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау», – дей келе, тілді когнитивті (танымдық) тұрғыдан қарастырған еңбектерде тіл адамға және дүниеге бағытталған екі жақты субстанция ретінде көрсетіледі. Тіл – адам – ғалам арақатынасынан адамның дүние туралы танымының тілде бейнеленуі туралы мәселе келіп шығады. Дүниенің тілде бейнеленуі А.Байтұрсынұлының пайымдауында «даналық» деп аталатын ұғымдық жүйе арқылы түсіндіріледі: «Адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады. Даналықтың мақсаты бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам атанған дүниенің жұмбағын (дүние мәселесін) шешпек» [1, 40-41 бет].

2 Материалдар және әдістер

Тілтанымдық бағыттың дәсүрлі жалғасын құраған Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, А.Аманжолов, М.Серғалиев сынды ғалымдардың еңбектерін атаған орынды.

Қазақ тіл білімінде тілге тек құрылымдық ерекшелік ретінде емес, адамзат болмысының өзгеше бір бөлшегі деп қарау ХХ ғасырдың басында-ақ негізделе бастап және тілді ұлтпен бірге қарастыру басты нысанаға айналды [2,30-38 бет].

Когнитивтік лингвистика ғылымы қазіргі тілі біліміндегі антропоцентристік бағыт бойынша тілді қатынас құралы тұрғысынан емес, «білімді жинап, сақтап, жеткізуші, дамытушы» таным құралы ретінде зерттеуге негізделген жаңа парадигмаға танытатын пәнаралық, тың зерттеулер болып саналады. Когнитивтік лингвистиканың негізгі мақсаты тілді танымдық тұрғыда зерттеу болғандықтан, оның мазмұнында логика, философия, психология пәндерінде қолданылатын дүние бейнесі тұлға, когниция, психика, ойлау, таным тәрізді ұғымдар талданады [1,3 бет].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Қазақ ұлттық мәдениетінің ерекше болмысын сипаттайтын осы белгі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес жаңа деңгейде жаңғыруы тиіс. Осы тұрғыдан сөз мәдениетін коммуникативтік прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін айқындау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – сөзбен өрілген қазақ мәдениетін жаңғырту ісіндегі өзекті мәселе [3,189 бет].

Тілдік ғылыми теория мен сипаттасақ, концепт – адамның өмірлік әрекет, дағдысы нәтижесінде тұтас әлем-тіршіліктің ділде, санада мазмұндалып, игеріліп, көшіріліп бейнеленуінен ұғымға, мағынаға, мағына өрісіне айналуы. Ұлттық мәдени философиялық сипат тұрғысынан алғанда, өмір сүру әрекетінде, дағдылы тіршілік пен санада әлем мазмұны мен бейнесінің ділдік негізде сақталуы таным (концепт)деп аталады. Тіл жарыққа шыққанға дейін ол санада, ділде мазмұндық ұғым шоғыры болып тұрады. Өмірлік мазмұн адам тіршілігімен, тәжірибесімен жинақталады.

Концепт санадағы, әлем бейнесінің көшірмесі болғандықтан, оның жарыққа шығуына тіл көмектеседі, тіл сөзбен таңбалаанады, сөз – концептінің тілдік айналымда айқындалуы болып табылады. Концепт құрайтын ұғым, мағына, ассоциация, схема, фрейм, сценарий, гештальт, метафора ұғымдық бірліктері жеке-жеке қызмет етпейді, олар сыртқы әлемнің санада түрлі психикалық әрекет (есту, көру, айту, сезіну, т.б.) арқылы мазмұндалып қабылдауында білінбей, ми, ойлау жүйесінің ерекше жүйіктігімен түрде жүзеге асып отырады. Концепт – шексіздік, сананың дерегі; сана әрекетін, үдерісін сипаттайтын, түсіндіретін, жеткізетін болмыстық бірлік. Ол өзінен өзі таныла салмайды, оның танылуы ұғым, мағына, мазмұн, түрлі қимыл-әрекет арқылы жүзеге асады. Бірақ концепт ешқашан тұтас көрінбейді, ұғым, мағына, мазмұн, фрейм, елес, сызба, метафора, гештальт, аялық білім, т.б. ұғымдық бірліктер арқылы оның белгілі бір бөліктері, белгілері ғана танылады [4,109 бет].

Ғ.Мүсіреповтың “Ұлпан” романындағы «Қазақ бейнесі» концептісіне ерекше көңіл аударған. «Қазақ бейнесі» концептісі ұлттық – мәдени концептіге жатады. Себебі, ұлттық-мәдени концептісі – ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсетеді. Концептілердің санада танылу деңгейіне қарай бөлінуі: ұлттық-мәдени концептілер, эмоционалды концептілер, метафизикалық концептілер.

“Қазақ бейнесі” концептісінің мәнін ашатын мынадай фреймдер қолданылды: «жылқы», «киіз үй», «қымыз», «ру», «ақ дастархан», «көркем өнер», т.б.

Фреймде дүние туралы қабылданған жалпы білім көрініс береді. Мысалы:

Аранға киік жүгіріп,

Қызыл ала қан қылды

Қырғын тапқан кемедей.

Көп адамның өлімі – қырғын табуы «аранға жүгіріп, қызыл ала қан болған киік» фреймі арқылы бейнеленген. Екі образға да қазақ халқының тұрмысы, тәжірибесі негізінде қалыптасқан таным, түсінігі, қабылдауы негіз болғаны сөзсіз [1,68 бет].

Ғалым Н.Уәлидің пайымдауынша: «**Фреймдік құрылым** а) стереотиптік ситуацияны сақтаудың, құрылымға салудың құралы; ә) адам санасындағы тілдік және тілдік емес білімдерді біріктірудің, олардың бір-біріне иек арта өмір сүруінің құралы» [5, 47 бет].

1-фрейм. Қазақ байлығы – жылқы. Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң – «Байлық – бір жұттық, батыр – бір оқтық» – кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?... **Несімен қазақ?...** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 5 бет)

Әйел сұлулығы мен **ат сұлулығында** қазақ халқы үшін толып жатқан ұқсастық бар. Дене сұлулығы, мінез сұлулығы, сезімталдық, еркелік, әйтеуір, **қазақ әдемі атты әйелге, әдемі әйелді атқа теңей береді.** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 196 бет)

Қазақ халқы сонау заманнан жылқыны қадірлеген. Қазақта жылқы жеті қазынаның бірі саналады. Қазақ дүниетанымында жылқы адамның сенімді серігі ретінде бағаланған. Себебі, жылқы қашанда жолдасын жолда қалдырмай, үнемі алдыға жетелеп отырған. Мәселен, халық ауыз әдебиетінен белгілі “Қобыланды батыр”, “Алпамыс батыр”, “Ер Тарғын” сияқты батырлар жырларынан сенімді серіктері сәйгүліктері болғанын білеміз. Жылқы қазақтың ұлттық сана-сезім, рухани болмыс, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен өнерінің тұтас бір айырылмас бөлігіне айналып кеткен.

“Қазақ бейнесі” концептісінің мәнін ашатын ассоциацияларға тоқталсақ. Оларға: «салт-дәстүр», «ұят», «тәрбие», «сыйластық» т.б.

Ассоциация – сөз арқылы әлем-дүниені тануда жекелеген оқиға-дерек, құбылыстардың санада ұқсастырылып, теңестірілуінен, салыстыруынан санада бірден пайда болатын түйсіктік, білімдік байланыс. Ассоциация–дерексіз, психологиялық әрекет нәтижесі, яғни түйсік арқылы әлемді тануда адам санасына келетін алғашқы түсінік, белгілер мен елестер. Ол аялық білімге қозғау береді, түпкі түсініктер жарыққа шыға бастайды. Тіл ғылымында сөз арқылы әлем-дүниені тануда жекелеген оқиға-дерек, құбылыстардың ұқсастырылып, теңестірілуінен санада бірден пайда болатын түйсіктік, білімдік байланыс болып танылады [4, 6 бет].

1 – Ассоциация. Қазақ – салт-дәстүрге бай халық.

Сәдір баяғы **тұтқын дәстүрінің** бәрін істегісі келіп, **қыз алып қашуға** келген жігіттердің қолдарын артына байлап, Есенейдің қосына жаяу айдап әкеле жатыр. Бәрі де жалаң бас, бас киімдерін қойындарына тығып берген. Сәдір өзі ат үстінде, найзасы қолында, қасында Есеней жіберген Кенжетай бар, ол да салт. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 44 бет)

- Көңілі көтеріле ме деген үміт қой... **қалың малы түгел төленіп қойған соң жесір біздікі деп ойлағандық қой.** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 45 бет)

- Атыңыз да, арбаңыз да әдемі екен.

- **Көрімдік, ендеше!**

- Құдай қолыма молырақ түсіргей ақты! – Ұлпан қуана күлімсіреп Мүсірепке екі қағаз ақша суырып берді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 84 бет)

Шашу шашқанда да:

- Келіннің аяғынан,

Қойшының таяғынан.

Жақсылық, жамандық,

Келіннің қабағынан, – деп тағы бірдемесін ескертіп қалды. Шашуға таласқан жас балалар бәрі де қарны қамтпаған, ши борбай, ірің көз, қотыр-шотыр екен. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 86 бет)

Ұрпақсыз өтетін болса ол өз алдына бір қасірет, мен олай-бұлай болып кетсем, Ақнардың күні не болар деп қайғырады. Әсіресе, **жесір қалған әйел «аға өлсе – іні мұрасы, інісі өлсе – аға мұрасы».** Мұны әлі орыс заңы да өзгерте алған жоқ (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 164бет). **Қалың мал деген қызды сату емес, екі жақтың қуаныш-тойларына әрең жететін шығын.** Күйеу жағы қанша мал берсе, қалыңдық жағы соның есесін толтыра жасау керек. **қалың мал дегенің небары осы гана...** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 188 бет)

Рулық дәстүрімен отыратын елде аға да көп, іні де көп. Бірі болмаса, бірі бар. «Қатын ерден кетсе де елден кетпейді»... Қазақ халқының ұйытқысы өзінің әдет-ғұрпы, салты емес пе? Сонысымен шетінен жырымдап шонтайта берсең, бір күні түгел жұтып жібермесіңе кім кепіл? Сенің өз заңың қайбір оңып тұр? (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 189 бет)

Қазақта «қыз көру» деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық. Екінші, әмеңгерліктің қай түрі болса да жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әмеңгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты болған біреуін атай аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыздар! Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 189 бет)

«Ойсурет» – бейнелі форма. Концепт құрайтын элементтерді санада метафоралау, яғни суреттеу тәсілі [1,69 бет]. Мысалы: «Жүрек» концептісінің ойсурет арқылы берілуі: жүрегі жұлқыну, жүрегі жек көру, жүрегі елжіреу, жүректегі ойы.

1-Ойсурет. Бірлігі жарасқан – қазақ ауылы. *Еснейдің өз қонсылары да тақыр-таза, тыр жалаңаш емес екен, қоңыр ала, боз ала ауыл болып қонып жатыр. Кәдуілгідей желі тартып, бие байлаған. Ауылда да түйе бақырады, айғыр оқыранады, қой маңырайды. Қай ауылдан болса да қуаныш дауыстары естіледі. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 134 бет)*

2-Ойсурет. Қазақ – өнерлі халық. *Жайлауда әлденеше елдің іргесі жақындасады, әндері араласады. Жаңа әндер, жаңа әншілер келеді, ат шабыс бәйгелері тоғысады, қыз-бозбала танысады. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 134 бет)*

Көшпелі елде ақын-әншілердің ойдан-тойға, шілдеханадан-шілдеханаға көшіп жүреді. Жұртқа айтар сөздері көп. Бұл көркем сөз бен көркем өнердің сүйегіне біткен өлмес, өшпес қасиет. Ешбір ақын бойындағы байлығын өзі ғана иемденіп бауырына басып отырған емес, ел-жұртына тезірек таратып беруге асығады. Бұл көркем өнер қауымының айнымас заңы. Ақын-әншінің ел кезіп жүре беруге ұялмайтындары да осыдан. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 174 бет)

3 – Ойсурет. Қазақ – “Үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсеткен” ұлт. *Көші-қон кезінде жастар әуелі үлкендердің үйін тігісіп береді. Одан соң жесір-жетім қалған үйлерді тігіседі. Ең соңына отау үйлерді қалдырып аяғын ойын-сауыққа айналдырып әкетеді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 137 бет)*

“Ұлпан” романында ойсуреттің берілуі арқылы жазушы «бірлік», «тәрбие», «өнер» концептілерін беру арқылы қазақ бейнесін суреттейді. Яғни, қашанда үлкенді сыйлаған ұлт. **“Бірлік болмай тірлік болмас”**, – деген мақалды ұран етіп, бірлігі жарасқан ел. Қазақта үлкенге құрмет көрсетіп, «ұят», ұғымын биік ұстанған.

Стереотип. Көне грек тіліндегі «қатты, кеңістік» және «қолтанба» мағынасындағы екі сөздің бірігуінен жасалынған термин. Бастапқыда стереотип «баспа әріптерінің қалыпқа құйылған формасы» мағынасында баспахана ісіне байланысты қолданылған. Қазіргі таңда әлеуметтік теория мен психологияның әдістемелік ғылыми бағыттарына байланысты стереотиптің бірнеше мағыналары бар. Соның ең негізгісі: стереотип дегеніміз – қоршаған ортаны тану негізінде қалыптасқан қабылдаудың түсінілімнің тұрақты үлгісі. Құбылыс, оқиғаны қалыптасқан таным негізінде қабылдаудың тұрақты формасы. Стереотип әлеуметтік және мәдени нысандар туралы таптаурын ұғымдарды сақтай отырып, белгілі бір мәдени-тілдік ұжымның менталитетіне қатысты әлем бейнесін сипаттайды. Осы тұрғыдан ол концептінің құрамына кіреді. Стереотиптер жүйесі арқылы дүниетаным қалыптасады [1,304 бет].

1 – Стереотип. «Қара шаңырақ иесі» стереотипі –

Әйел баласы үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, әне, мал-мүліктің иесі сол. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 188 бет)

Шаңырақ – қазақ танымында киелі ұғым. Қара шаңырақ – үлкен үй, ата-ананың үйі. Қазақ отбасында кенже ұл – қара шаңырақ иесі. Оған бала күнінен «шаңырақтың иесі» деген ұғымды құлағына құйып өсіреді. Атадан қалған ұяның жылылығын ұстау шаңырақ иесі –

кенже балаға жүктелер міндет. Жаңадан отбасын құрып, өмірге қол ұстасып бірге аттанған жастарға «Шаңырағың биік болсын!» деп бата береді. Бұл – құрған отбасыңның тұғыры берік, мәртебесі жоғары болсын деген сөз. Қара шаңырақты қадірлеу – қазақ менталитетінде сақталған құндылық.

Схема (үлгілік сызба)–санада ішкі, сыртқыәсерлік сезімдерден жинақталған мәліметтің бір құрылымға түсірілуі [4, 8 бет]. Схема – сызбалы форма. Концептінің кеңістіктегі белгілі бір нысанға, сызбанұсқаға теліну, ұқсатылу арқылы танылу формасы [1, 69 бет].

1 – Схема. Қазақ танымындағы әдебиеттің алатын орны. Кешке қарай Ұлпанның қасына күнде келіп отыратын ауыл әйелдеріне: “Мұңлық – Зарлық”, “Бәдігұл – Жамал”, “Шәһімаран” хиссаларын, “Еңлік – Кебек”, “Қыз Жібек”, “Қалқаман – Мамыр”, “Сұлушап” жырларын оқып береді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 200 бет)

2 – Схема. Қазақтың ат қою ерекшелігі.

– Қазақ әйелінің үш аты бола ма?

– Жоқ, Ұлпан – шын аты. Ақнар – ақ ару ана дегеннен азгана өзгертіп алынған, ақ ана деген мағына береді. Есеней – ерінің аты зой. Ендігі басшыларын осы болады деп Есеней өз атын әйеліне берінті. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 179-180 бет)

5 Қорытынды

“Когнитивті лингвистика” саласы соңғы жылдарда толық зерттеле бастаған ғылым саласы. Когнитивті лингвистика тілді танымдық, теориялық тұрғыдан қарастырып, антропоэлектік бағыт бойынша, адамды орталық етіп, ұлтпен бірге тілді зерттейді. Себебі тілді ұлттан бөліп қарастыруға болмайды. Аталмыш бағыт білім арқылы жүзеге асып, концепт әлеміне жетелейді.

Концепт – ұғым, яки ұғымнан үлкен дүние. Қазақ қаламгерлері, солардың ішінде белгілі қазақ жазушысы Ғабит Мүсірепов шығармалары қазақ танымын көрсететін ұлттық дүние болып табылады.

Ғабит Мүсіреповтің “Ұлпан” романында «Қазақ бейнесі» концептісі ерекше бейнеленіп, қазақ ұлтының болмыс-бітімін, ұлттық дүниетанымын, ерекшелігін, ұлттың рухын толықтай ашылған. Ұлт санасындағы түсінігін, пайымын салт-дәстүрін, өнерін, ұстанымын, мәдениет пен әдебиетін, тарихын романда бейнелеу арқылы «Қазақ бейнесі» концептісінің моделін байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Нұрдәулетова Б.И. “Когнитивтік лингвистика” – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312бет.

2. Оразалиева Э.Н. “Танымдық қазақ тілі” – Оқу құралы. – Алматы: Мұрагер, 2005. – 174 бет .

3. Манкеева Ж.А. “Қазақ тіл білімінің мәселелері” – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.

4. Қасым Б.Қ, Шақаман Ы.Б. “Когнитивті лингвистика”: Оқу құралы. –Павлодар: ПМПУ, 2018. – 168бет.

5. Рысбергген Қ.Қ. «Концептуалдық зерттеудің метааспектологиясы жөнінде Қазақ тілінің лексикология, лексикография, фольклортану мен көркем аударма мәселелері: қалыптасуы, дамуы мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Арыс, 2007. – 54-58 бет.

6. Мүсірепов Ғ. « Ұлпан ». – Алматы «Атамұра» баспасы, 2003. – 264 бет.

ЕСІРКЕПОВА, К.К., ЕЛЕПАЙ, А.А., УКЕНОВА, Т.М.

КОНЦЕПЦИЯ «ОБРАЗА КАЗАХА» В РОМАНЕ Г. МУСИРЕПОВА «УЛПАН»

В этой статье проанализирована концептуальная система «образ казахский наций» в романе Г.Мусырепова «Улпан». Концептуальный анализ романа писателя был проведен с использованием теоретических сведений о концепте, структуре и единицах понятийной системы. В ходе концептуального анализа был систематизирован собственный авторский взгляд на «образ казахский наций» с использованием единиц фрейма, мысли, сценария, стереотипа, схемы.

Ключевые слова: концепт, ассоциация, символ, концептуальные единицы, познание, мировоззрение.

YESSIRKEPOVA, K.K., YELEPAY, A.A., UKENOVA, T.M.

THE CONCEPT OF «KAZAKH IMAGE» IN MUSIREPOV'S NOVEL «ULPAN»

This article analyzes the conceptual system "Kazakh nations' image" in G. Musyrepov's novel "Ulpán". The writer's novel underwent conceptual analysis, drawing on theoretical knowledge of the concept, its structure, and conceptual system units. Throughout this analysis, the author's own perspective on the "Kazakh nations' image" was organized systematically, utilizing units like frames, thoughts, scenarios, stereotypes, and schemas.

Key words: concept, association, symbol, conceptual units, cognition, worldview.

ӘОК 81'373; 808

Қожанұлы, М.

филология ғылымдарының кандидаты,
профессор, Қазақстан Республикасының
Ұлттық қорғаныс университеті,
Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ХАҚЫНДА

Түйін

Мақалада халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шешендік сөздерді отандық ғалымдар көзқарастарына сүйеніп, қазақ ономастикасы аясында сөз етеді.

Шешендік сөздерді о баста айтушы жеке адамдар болса, ал оны сақтаушы, келер ұрпаққа жеткізуші халық екенін және халық санасында мәңгі сақталған образдар: Сырым шешен, Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би т.б. би-шешендер айтты деген сөздерге тоқталып, ономастикалық кеңістіктегі атаулардың қыр-сырын танып-білуге де болатынын алға тартады.

Автор ономастикалық атаулар шешендік арнау, толғауларға қарағанда, шешендік дауда жиі кездесетінін назарға алып, ең алдымен, шешендік дау аясында, сондай-ақ шешендік сөздің кейбір түрлеріне де тоқталады.

Халық ауыз әдебиетінің күрделі де көркем дүниесі шешендік сөздерінде кездесетін ономастикалық атауларды жинақтап, қазақ ономастикасы аясында кешенді түрде зерттеудің маңызы зор екенін және шешендік сөзді ономастикалық термин идеонимнің бір түрі деп, оны ритороним термині ретінде қарастыруды ұсынады.

Кілт сөздер: шешендік сөздер (риторика), ритороним, шешендік сөз түрлері: шешендік арнау, толғау және дау, шешендік дау түрлері, қазақтың ру аттары.

1 Кіріспе

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шешендік сөздер.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі шешендік сөздердің жасалуы, қалыптасуы мен даму жолдары туралы алғаш зерттеген отандық ғалымдар: Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Е.Ысмайыловтың т.б. еңбектерінде оның мазмұны мен түрлері, тармақтары туралы айтқан құнды пікірлері күні бүгінге дейін өз мәнін жойған емес. Алайда, қазақтың шешендік сөздерін сөз еткенімізде, ең алдымен, Ә. Мәметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты кандидаттық диссертациясы мен шешендік

МАЗМҰНЫ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӨНЕР ҒЫЛЫМДАРЫ

Абильмаликов, К.К., Сержан, Ш., Құрманязов, Ы.С. Ботай-Терсек тарихи-мәдени қауымдастығы: ортақ сипаттамалары 3

Бекбосынова, А.Х., Алдабергенова, Ж.Ж. Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы «Махаббат» концептісі 10

Безаубекова, А.Д., Амиргалиева, Е.С., Қайырғали, Д.А. Тілдердің шығуы мен дамуы және олардың өзара әсерлері 14

Безаубекова А.Д., Атығай, Ш.С., Шахметова, М.А. Тілдердің шығу тегі, туыстығы (генеологиялық) жағынан топтастырылуы 19

Бекбосынова, А.Х., Исмагамбетова, Ж.Б. Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы мақал-мәтелдердің қолдану ерекшелігі 23

Бекбосынова, А.Х., Куанышбаева, Г.Ш. С. Мұратбеков шығармаларындағы «Соғыс» концептісі..... 27

Бекбосынова А.Х., Омарова Д.К. Б. Сокпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы мақал-мәтелдердің қолданыс ерекшелігі 31

Есіркепова, К.Қ., Артықбай, И.Б., Акрамова, М.Ж. Тахауи Ахтанов «Қаһарлы күндер» романындағы «Соғыс» концептісі..... 37

Есіркепова, К.Қ., Елепай, А.А., Укенов, Т.М. Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» романындағы «Қазақ бейнесі» концептісі 43

Қожанұлы, М. Қазақтың шешендік сөздеріндегі ономастикалық атаулар хақында 48

Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К. Көрікті жанның көркем жырлары 57

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

Абдулин, Ж.К., Тастанов, М.Г., Жоғары оқу орынында оқу процесінде студенттің өзіндік жұмысының рөлі 62

Жақып, А.А., Қабден, Қ.Ж., Нурмуханбетова Н.Н., Сергазина С.М., Острецова И.Б. Жалпы білім беретін мектептерде химия сабақтарында «case-study» әдісін қолдану аясында кәсіби құзыреттілігін арттыру 66

Жаппасова, К.А., Тастанов, М.Г. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану әдістемесі 74

Казиева, Г.Н., Тастанов, М.Г. Оқыту әдістерін дамыту бағыттары және физика сабағын оқытуға тәжірибеге бағытталған тәсіл..... 79

Орманова, Г.К., Ораз, А.Д. Орта мектепте «Ядролық физика» бөлімін оқытуда оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулуда инновациялық тәсілдердің рөлі 85

ӘЛЕУМЕТТІ ҒЫЛЫМДАР

Есионова, А.Н., Steam оқыту жүйесі арқылы оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыру 89

Жигалова, Н.Г., Цыганова, А.Е., Қалалық ортамен танысу үшін квест технологиясы қолдану..... 94

Калкашев, С.Г., Абдиманапов, Б.Ш., Аяпбекова, А.Е., Нурханов, М.А., Гордеева, З.И. География пәнінде критериалды бағалау үдерісінің тиімді болуындағы саралау 101

Коваль, А.П., Баяндин, М.А., Өндірістік жаракаттану деңгейі және Қазақстан Республикасындағы өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру жүйесі 110

БІЗДІҢ АВТОРЛАР 117

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА 126

СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ И ИСКУССТВО

<i>Абильмаликов, К.К., Сержан, Ш., Курманиязов, Ы.С.</i> Ботайско-Терсекская историко-культурная общность: общие характеристики.....	3
<i>Бекбосынова, А.Х., Алдабергенова, Ж.Ж.</i> Концепт «Любовь» в романе А.Нуршаихова «Махаббат, кызык мол жылдар»	10
<i>Безаубекова, А.Д., Амиргалиева, Е.С., Қайыргали, Д.А.</i> Происхождение и развитие языков и их взаимные эффекты.....	14
<i>Безаубекова А.Д., Атығай, Ш.С., Шахметова, М.А.</i> Группировка языков по происхождению, родству (генеологическому)	19
<i>Бекбосынова, А.Х., Исмагамбетова, Ж.Б.</i> Специфика употребления пословиц и поговорок в романе Габита Мусрепова «Улпан»	23
<i>Бекбосынова, А.Х., Куанышбаева, Г.Ш.</i> Концепт «Война» в творчестве Муратбекова	27
<i>Бекбосынова А.Х., Омарова Д.К.</i> Особенность использования пословиц в романе Б. Сокпакбаева «Мертвые не возвращаются».....	31
<i>Есіркепова, К.К., Артықбай, И.Б., Акрамова, М.Ж.</i> Концепт «Война» в романе Тахауи Ахтанова «Суровые дни».....	37
<i>Есіркепова, К.К., Елепай, А.А., Укенова, Т.М.</i> Концепция «Образ казаха» в романе Г. Мусирепова «Улпан».....	43
<i>Қожанұлы, М.</i> Об ономастических именах в казахских ораторских словах.....	48
<i>Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К.</i> Прекрасные произведения красивой души.....	57

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

<i>Абдулин, Ж.К., Тастанов, М.Г.</i> Роль самостоятельной работы студента в процессе обучения в вузе.....	62
<i>Жақып, А.А., Қабден, Қ.Ж., Нурмуханбетова Н.Н., Сергазина С.М., Острецова И.Б.</i> Повышение профессиональной компетентности в рамках применения метода «case-study» на уроках химии в общеобразовательных школах.....	66
<i>Жаппасова, К.А., Тастанов, М.Г.</i> Методика использования электронных образовательных ресурсов	74
<i>Казиева, Г.Н., Тастанов, М.Г.</i> Направления развития методов обучения и практический подход к преподаванию урока физики	79
<i>Орманова, Г.К., Ораз, А.Д.</i> Роль инновационных методов в привлечении к научно-исследовательской деятельности обучающихся при обучении «Ядерная физика» в средней школе	85

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Есионова, А.Н.</i> Организация исследовательской деятельности школьников через систему stem обучения	89
<i>Жигалова, Н.Г., Цыганова, А.Е.</i> Использование квест-технологии для ознакомления с городской средой	94
<i>Калкашев, С.Г., Абдиманапов, Б.Ш., Аяпбекова, А.Е., Нурханов, М.А., Гордеева, З.И.</i> Дифференциация эффективного использования системы критериального оценивания по предмету география	101
<i>Коваль, А.П., Баяндин, М.А.</i> Уровень производственного травматизма и система страхования от несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан.....	110

НАШИ АВТОРЫ	120
--------------------------	-----

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ	129
-------------------------------------	-----

CONTENT

HUMANITIES AND ARTS

Abilmalikov, K.K., Serzhan, Sh., Kurmaniyazov, Y.S. Botai-Tersek historical and cultural community: general characteristics..... 3

Bekbosynova, A.Kh., Aldabergenova, Zh. Zh. Concept «Love» in the novel «Makhabbat, kyzyk mol zhyldar» by A. Nurshaihov 10

Bezaubekova, A.D., Amirgalieva, Y.S., Kayyrgali, D.A. The origin and development of languages and their mutual effects..... 14

Bezaubekova, A.D., Atygai, Sh.S., Shakhmetova, M.A. Grouping of languages by origin, relationship (genealogical)..... 19

Bekbosynova, A. Kh., Ismagambetova Zh.B. The specifics of the use of proverbs and sayings in Gabit Musrepov's novel «Ulpan» 23

Bekbosynova, A.Kh., Kuanyshbaeva, G.Sh. The concept of «War» in Muratbekov's works 27

Bekbosynova, A.Kh., Omarova D.K. Specificity of the use of proverbs in B. Sokpakbaev's novel «The dead do not return» 31

Yessirkepova, K.K., Artykbay, I.B., Akramova, M.Zh. The concept of «War» in Takhaui Akhtanov's novel «Kakharly kunder» 37

Yessirkepova, K.K., Yelepay, A.A., Ukenova, T.M. The concept «Kazakh image» in Musirepov's novel «Ulpan»..... 43

Kozhanuly, M. About onomastic names in kazakh oratorical words 48

Ospanuly, S., Myrzagaliev, K. Fine pieces of work of a beautiful soul 57

NATURAL SCIENCES

Abdulin J.K, Tastanov M.G. The role of the student's independent work in the process of studying at the university 62

Zhakyp A.A., Kabden K.Zh., Nurmukhanbetova N.N., Sergazina S.M., Ostretsova I.B. Improving professional competence within the framework of the use of the «case-study» method in chemistry lessons in secondary schools 66

Zhappasova K.A., Tastanov M.G. Methods of using electronic educational resources..... 74

Kazieva G.N., Tastanov M.G. Directions of development of teaching methods and a practical approach to teaching a physics lesson..... 79

Ormanova G.K., Oraz A. D. The role of innovative methods in attracting students to research activities in teaching «Nuclear physics» in secondary school 85

SOCIAL SCIENCES

Yesionova, A.N. Organization of student research activities through the stem education system 89

Zhigalova, N., Tsyganova, A.Y. Use of quest technology to explore the urban environment..... 94

Kalkashev, S.G., Abdimanapov, B.Sh., Ayapbekova, A.Y., Nurkhanov, M.A., Godeeva, Z.I. Difference of effective use of criteria-based systems of geography knowledge assessment..... 101

Koval, A., Bayandin, M.A. Frequency rate of occupational injuries and occupational injury insurance system in the Republic of Kazakhstan..... 110

OUR AUTHORS 123

INFORMATION FOR AUTHORS 132

Компьютерлік беттеу: С. Худякова

Компьютерная верстка: С. Худякова

Басуға 26.12.2023 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 11,0 б.т.
Тапсырыс № 015

Подписано в печать 26.12.2023 г.
Формат 60x84/8. Объем 11,0 п.л.
Заказ № 015

Ахмете Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университетіндегі
редакциялық-баспа бөлімінде басылған
Қостанай қ., Байтұрсынов к., 47

Отпечатано в редакционно-издательском отделе
Костанайского регионального университета
имени Ахмет Байтұрсынұлы
г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47